

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

RASIM ARIF oğlu HEYDƏROV

Dillərarası əlaqələr və dillərin inkişafı məsələləri

10.02.19-Dil nəzəriyyəsi

Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim
edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

B A K I - 2008

**Dissertasiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
Nəzəri və tətbiqi dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir.**

Elmi rəhbər:

A.A.Axundov
akademik
əməkdar elm xadimi,
dövlət mükafatı laureatı

Rəsmi opponentlər:

İ.O.Məmmədov
filologiya elmləri doktoru

A.Y.Məmmədov
filologiya elmləri doktoru

Aparıcı müəssisə:

**Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya
fakültəsinin Ümumi dilçilik kafedrası**

Müdafiə «22» fevral 2008-ci il saat 12.30 da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının (D.01.141) iclasında olacaqdır.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə, AMEA
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dissertasiya ilə Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «21» yanvar 2008-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri doktoru, professor:

Q.İ.Məşədiyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Dilin dəyişməsi və inkişafı onun əsas keyfiyyətidir. Müasir dilçiliyin məşğul olduğu ən mühüm problemlərdən biri də dillərin inkişafı məsələsidir. Dillərin inkişafı müxtəlif səbəblərlə bağlıdır. Buna görə də, onu ancaq bir səbəblə bağlamaq düzgün olmazdı. Bunun üçün bir sıra səbəblərin varlığı mütləqdir.

Dilin təkamülü və inkişafı çox mürəkkəb anlayışlardır. Çünki dilin inkişafının öz spesifik xüsusiyyətləri var. Dillər öz inkişaflarında dialektikanın ümumi qanunlarına da tabe olur. Cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar təbii ki, təfəkkür də inkişaf edir. Dil bu inkişafa mane olmur. Əksinə təfəkkürlə sıx bağlı olduğundan onunla inkişaf edərək təkmilləşir.

Dilin inkişafı, təkmilləşməsi və dəyişməsi qaydaları həmişə dilçilik elminin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bir sıra dilçilər bu məsələ ilə bağlı müxtəlif mülahizələr irəli sürmüşlər. Lakin hələ də bu məsələnin tam aydınlığı ilə şərh edildiyini qeyd etmək olmaz.

Dilin inkişafı deyəndə dilin tərkib hissəsini təşkil edən səslərin, sözlərin, söz birləşmələrinin, şəkilçilərin və qrammatik əlaqələrin, onun müxtəlif komponentlərinə məxsus ünsürlərin müntəzəm olaraq dəyişməsi və zənginləşməsi nəzərdə tutulur. Dilçilik elmində «dilin inkişafı» termini də məhz bu anlayışları ifadə edir.

«Dilin inkişafının iki tərəfi var: dilin xarici mühitin təsiri ilə inkişafı və dilin daxili inkişafı. İstənilən dilin inkişafında bu amillər bir-biri ilə sıx bağlıdır. Buna görə də dil dəyişmələrinin öyrənilməsində bu problem çox mühüm çətinlik törədir».¹

Dilin inkişafında dillərarası əlaqələr əhəmiyyətli dərəcədə ciddi rol oynayır. Dillərarası əlaqələr dedikdə dilçilik ədəbiyyatında iki dilin təması zamanı bir dilin təsiri ilə digər dildə baş verən dəyişikliklər nəzərdə tutulur. Bu əlaqələr dilçilik elminə çoxdan məlum olsa da, onların əhatəsi hələ də tam tədqiq edilməyib. Dilin, demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edən dil təmasları problemindən dilçilikdə artıq ayrıca sahə kimi danışanlar da var. Təqdim olunan dissertasiyada dillərin inkişafında ekstralinqvistik amillərin, dil təmasları nəzəriyyəsinin mahiyyətinin və onun nəzəri dilçilikdəki rolunun müəyyən edilməsinə cəhd göstərilmişdir. Lakin dil təmasları nəzəriyyəsi çox mürəkkəb və çoxşaxəli olduğundan onu hərtərəfli əhatə etmək olduqca çətinidir. Müasir dilçilik cərəyanlarından olan sosiolinqvistika, psixolinqvistika və

¹ Общее Языкознание / под. ред. Б.А.Серебренникова, М.: Наука, 1970, с.198

etnolinqvistika səhələrində bu nəzəriyyə ilə bağlı ayrı-ayrılıqda tədqiqatlar aparılmış və müəyyən nəticələr əldə edilmişdir. Dissertasiyada problemlərə ümumi dilçilik baxımından diqqət yetirməyə çalışılmışdır. Problemlərə daha çox sosiolinqvistik cəhətdən yanaşılsa da, yeri gəldikcə, həm insan psixikasında baş verən dəyişikliklər, həm də dillərin öyrənilməsi metodikasında dil əlaqələri ilə bağlı yaranan problemlərə toxunulmuşdur.

Mövzunun aktuallığı. Dillərarası əlaqələr və dillərin inkişafı məsələlərinin dilçilikdə çoxdan tədqiq olunmasına baxmayaraq, bu məsələ hələ də öz tam həllini tapmayıb. Ona görə də bu dissertasiya nəzəri dilçiliyin aktual problemlərindən birinə həsr olunub. Eyni zamanda, dissertasiyada interferensiya, bilinqvizm və çoxdillilik, dillərin ittifaqı, kreollaşma və picinləşmə kimi mürəkkəb problemlərin izahına cəhd göstərilməsi mövzunu daha da aktuallaşdırır. Ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif sahə mütəxəsisləri, o cümlədən, dilçilər tərəfindən tədqiqata cəlb olunmuş bu mövzunun nəzəri əsasını öyrənmək böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dillərarası əlaqələr, onların dillərin inkişafındakı rolu və dillərarası əlaqələrin tam sərhədini müəyyənləşdirmək tədqiqatın qarşısında əsas məqsəd kimi qoyulmuşdur. Bu məqsədlə bağlı aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

- bu sahəyə həsr olunmuş tədqiqatları təhlil etmək və bu barədə formalaşmış mövcud fikirləri ümumiləşdirmək;
- dillər arasında əlaqələrin yaranma şəraitini və səbəblərini müəyyənləşdirmək;
- doğma olmayan dillə tanışlıq zamanı fərdin nitqində yaranan kənarçıxmalar və onların psixoloji və linqvistik səbəblərini müəyyən etmək;
- interferensiyanın növlərini və bu hadisənin doğma yaxud ikinci dilə göstərdiyi mənfi və ya müsbət təsiri aydınlaşdırmaq;
- konvergensiya və divergensiya hadisələri, onların dillərin inkişafındakı rolunu izah etmək;
- dilçilikdə alınma problemi və onun dillərin inkişafındakı roluna aydınlıq gətirmək;
- dillərin ittifaqı anlayışı və onun dillərarası əlaqələr probleminə mövqeyini müəyyənləşdirmək;
- qarışıq dillərin – yəni picinlərin, kreolların yaranması və bu prosesin yaranma səbəblərini müəyyən etmək;
- dillərin qarışması – substrat, superstrat, adstrat hadisələrinin dillərarası əlaqələr nəzəriyyəsinəndəki rolunu izah etmək;

- qarşılıqlı əlaqədə olan iki dilin, ikidilli fərdin şüuruna təsiri və iki dil kodunun dəyişdirilməsi – bilinçvizm və diqlossiya məsələlərinin dil təmasları nəzəriyyəsində rolunu müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Müxtəlif sistemli dillər və onların fonetik, leksik və morfoloji vahidləri tədqiqatın obyektı, bu dillər arasındakı əlaqələr problemi isə predmetdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. «Dillərarası əlaqələr və dillərin inkişafı məsələləri» mövzusu Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq tədqiqata cəlb olunur. Dissertasiyada dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu və bu əlaqələr nəticəsində müxtəlif dillərdə baş verən proseslər və onların nəticələri tədqiq edilmişdir. Tədqiqat işində dil əlaqələrinin dillərin inkişafındakı rolu müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işini dillərarası əlaqələr probleminə həsr olunmuş elmi araşdırmaların davamı kimi qiymətləndirmək olar. Tədqiqat işindən çıxarılan nəticələrin dil əlaqələrinin nəzəri problemlərinin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyəti vardır.

Dissertasiyanın müddəa və nəticələrindən orta məktəblərdə xarici dillərin öyrənilməsində, eyni zamanda, etnik tərkibi zəngin olan Azərbaycan Respublikasının orta məktəblərində müxtəlif xalqlara mənsub uşaqların ibtidai siniflərdə Azərbaycan dilini mənimsəməsi prosesində istifadə oluna bilər.

Tədqiqat işindən, dilçilərlə yanaşı, eyni zamanda, tarixçi, etnoqraf, sosioloq və psixoloqlar istifadə edə bilərlər.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işində təsviri, tipoloji və s. metodlardan istifadə olunmuşdur. Dissertasiya işinin nəzəri əsasını dünya dilçilərinin və nəzəri dilçilik mütəxəsislərinin müddəaları təşkil edir. Tədqiqat işi diaxron və sinxron aspektdə aparılmışdır.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiyanın əsas tezis və müddəaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası aspirantlarının elmi konfranslarında məruzə edilmiş və AMEA-nın nəşrlərində dərc edilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmununu əhatə edən yeddi məqalə çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, iki fəsil və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN MƏZMUNU

Dissertasiyanın «Giriş» hissəsində mövzunun aktuallığı və tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, obyekt və predmeti, metodu, aprobeasiyası haqqında məluma verilmişdir.

Dissertasiyanın birinci fəslı «**Dillərarası əlaqələrin yaranma səbəbləri və onların növləri**» adlanır. Bu fəsil 6 yarımbaşlıqdan ibarətdir. «**Dillərarası əlaqələr probleminin tədqiqi tarixi**» adlı birinci yarımbaşlıqda dillər arasında baş verən əlaqələrin ümumi dilçilikdə müxtəlif terminlərlə ifadəsi, onların dildəki mövqeyi məsələlərinə toxunulur. Bu zaman həmin məsələlərlə bağlı mövcud elmi-nəzəri ədəbiyyat nəzərdən keçirilir, yürüdülmüş elmi mülahizə və fikirlər təhlil edilir, onlara münasibət bildirilir.

Dilçilikdə bu istiqamətin əsasını qoyan Amerika dilçisi Uriel Vaynrayx sayılır. Məhz onun «*Languages in Contact*»-Dil təmasları, (New-York, 1953) əsərinin¹ nəşrindən sonra dünya dilçiliyində bu sahəyə maraq artdı. Lakin U Vaynrayxa qədər də dünya dilçiliyində bu əlaqələrdən bəhs edənlər olmuşdur. Bura Hüqo Şuhardt², German Paul³, Boduen de Kurtene⁴, L.Şerba⁵ və digərlərini aid etmək olar. Ümumiyyətlə, keçmiş SSRİ-də də bu sahəyə maraq güclü idi. Y.D.Deşeriyevin⁶, T.P.İlyaşenkonun⁷ bu sahədə apardıqları tədqiqatlar xüsusilə diqqəti cəlb edir. Azərbaycan dilçiliyində də bu sahəyə maraq olmuşdur və xüsusən nəzəri dilçiliklə bağlı yazılan əsərlərin çoxunda bu məsələyə diqqət yetirilmişdir. Bu mənada A.Axundovun⁸, Ə.Rəcəbovun⁹, A.Qurbanovun¹⁰, N.Məmmədovun¹, A.Aslanovun², V.Qukasyanın³

¹ Вайнрайх У. Языковые контакты. Киев: Вища школа, 1979, 263 с.

² Шухардт Г. Избранные статьи по языкознанию. М.: Изд-во иностр. лит., 1950, 292с.

³ Пауль Г. Принципы истории языка. М.: Изд. иностр. лит., 1960, 500с

⁴ Бодуен де Куртене О смешанном характере всех языков // Избранные труды по общему языкознанию. т. I. М.: 1963, с.362-372

⁵ Щерба Л.В. Избранные работы по языкознанию и фонетике т.I.М.: Изд-во Ленингр. Ун-та, 1958, 182с.

⁶ Дешериев Ю.Д. Закономерности развития и взаимодействия языков в Советском обществе. М.: Наука. 1966, 402с.

⁷ Ильяшенко Т.П. Языковые контакты. М.: Наука, 1970, 205с.

⁸ Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1988, 272 s.

⁹ Rəcəbov Ə.Ə. Dil, şüur, cəmiyyət, tarix. Bakı: Azərneşr, 1993, 160 s., Rəcəbov Ə.Ə. Dilçilik tarixi. Bakı: Maarif, 1987, 538 s., Rəcəbli Ə.Ə. Nəzəri dilçilik. Bakı: Nurlan, 2003, 515 s., Rəcəbov Ə.Ə. Həməzəyə E.H. Bilinçivizm problemləri // Azərbaycan-rus ikidilliliyi. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1991, 3-10 s.

¹⁰ Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik I cild. Bakı: Maarif, 1989, 568 s., Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik II cild. Bakı: Maarif, 1993, 548 s.

adlarını qeyd etmək olar. Lakin tədqiqatlarda əsasən iki dilin müqayisəsinə daha çox fikir verilmiş, Azərbaycan dilində fars, ərəb, rus alınmaları və onların formaları geniş şəkildə işlənmişdir. Son illər Azərbaycanda dillərin öyrənilməsi ilə bağlı bir sıra yeni tədqiqatlar da aparılmışdır. Xüsusi ilə Azərbaycanda yaşayan xalqların dillərinin sosiolingvistik vəziyyətinin xarici müəlliflər tərəfindən öyrənilməsi diqqəti cəlb edir. Buna ABŞ-ın bir neçə mütəxəssisinin hazırladığı və 2002-ci ildə Texasda nəşr edilən «Studies in languages of Azerbaijan» (Azərbaycanda dillərin öyrənilməsi) adlı fundamental monoqrafiyanı misal göstərmək olar.⁴

Göründüyü kimi, dillərarası əlaqələr problemi dünya dilçilik tarixində kifayət qədər işıqlandırılmışdır. Bununla belə, bu problem indinin özündə də çətinliyi və çoxaspektliliyi ilə dilçilər arasında fikir ayrılığına səbəb olmaqda davam edir.

• Birinci fəslin ikinci yarımbaşlığı «**Dillərarası əlaqələrin yaranma səbəbləri**» adlanır. Məlum olduğu kimi, cəmiyyət yarandığı dövrdən başlayaraq insanlar bir yerdə qalmamış, miqrasiyalar nəticəsində yer üzünə səpələnmişlər. Məhz bu dövrdən - ilk insan yerdəyişmələri, qəbilələr və tayfalar arasında ibtidai əlaqələrdən başlayaraq dillər arasında da müəyyən əlaqələr yaranmışdır. Bu əlaqələri–sosial və dil əlaqələrini bir-birindən ayırmaq olmaz. Məhz cəmiyyət və dil qarşılıqlı olaraq biri digərinin inkişafında katalizator rolunu oynamış, onun inkişafında stimulverici amil olmuşdur.

Dilçilik ədəbiyyatında dilin inkişafından danışarkən dildaxili (intralingvistik) və dilxarici (ekstralingvistik) amillərdən danışılır. Dillərarası əlaqələr məhz dilxarici amillərə daxildir. Bu amillər isə ümumilikdə bütün sosial əlaqələri əhatə edir.

Dillərarası əlaqələrin yaranma səbəblərindən danışarkən ilk növbədə dillərin tarixi inkişaf yoluna nəzər yetirmək və cəmiyyətin inkişafında onun rolunu müəyyənləşdirmək lazımdır. Bildiyimiz kimi, cəmiyyət öz

⁴Məmmədov N.X. Talış dilinin şuvi şivəsi. Fəll. elm. nam... dis. Bakı: 1971, 285 s., Məmmədov N.X. Dil əlaqələri probleminin tədqiq prinsiplərinə bir baxış // Türkologiya, Bakı: 2000, № 1-4, 69-80 s., Məmmədov N.X. Dil əlaqələri və morfoloji interferensiya (Azərbaycan mühitində) // Tədqiqatlar, № 3, Bakı: 2004, s.219-224

⁷Асланов А.М. Взаимодействие азербайджанского языка с другими языками на территории Азербайджанской ССР: Дис.... докт. фил. наук. Баку, 1982

³Гукасян В.Л. Взаимоотношения Азербайджанского и удинского языков. Дис.... докт. фил. наук, Баку: 1972, 342с.

⁴Clifton J.M. Studies in Languages of Azerbaijan. Dallas, Texas, USA. Vol. I, 2002, 123p., Clifton J.M. Studies in Languages of Azerbaijan. SIL International. Dallas, Texas, USA. Vol. II, 2002. 161p.

tarixi inkişafı dövründə 4 əsas ictimai-iqtisadi formasiyadan keçmişdir. İbtidai icma, quldarlıq, feodalizm və kapitalizm quruluşu. Bundan əlavə, bir çox dilçilər sosializm dövrünü də ayrıca bir dövr kimi qeyd edirlər. Amma tarix subut etdi ki, onlar heç də öz fikirlərində doğru deyillər və sosiolizm bir quruluş kimi yoxdur.

Dillərarası əlaqələrin öyrənilməsini stimullaşdıran amillərə dövlətin yaranması və onun dil siyasətini, ticarəti, əhalinin böyük köçlərini və s. səbəbləri aid etmək olar. Son illər miqrasiyaların geniş vüsət alması da bu qism amillərdəndir. Söylənələrdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, dillər arasında əlaqələr müxtəlif səbəblərdən baş verə bilər və bu səbəblər ayrı-ayrılıqda öyrənilməlidir. Dillərarası əlaqələri öyrənərkən həm sosiolinqvisistik, həm etnolinqvisistik, həm də psixolinqvisistik metodlardan istifadə etmək lazım gəlir. Dillərarası əlaqələrin yaranma səbəbləri isə daha çox tarixi şəraitlə bağlıdır.

Birinci fəslin üçüncü yarımbaşlığı «**Dillərarası əlaqələr zamanı dildə yaranan müxtəlif kənarçıxmalar və interferensiya hadisəsi**» adlanır. Dillərarası əlaqələrdən danışarkən, şübhəsiz interferensiya hadisəsini xüsusi ilə qeyd etmək lazım gəlir. «İnterferensiya dil təmasları və ya doğma olmayan ikinci dilin öyrənilməsi zamanı yaranan ikidillilik şəraitində dil sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində doğma dilin təsiri ilə ikinci dildə baş verən normaldan və sistemdən kənarçıxma ilə ifadə olunur. İnterferensiya iki dildə danışanın nitqində xarici dilin aksenti kimi təzahür edir. O, sabit (kollektivin nitqinin xarakteristikası kimi) və keçici (kiminsə idiolekti kimi) ola bilər»¹. İnterferensiya dilin bütün səviyyələrini əhatə edə bilər, lakin bu hadisə xüsusi ilə fonetikada daha çox hiss edilir (sözün dar mənasında - aksent). İnterferensiyanın əsas səbəbi qarşılıqlı əlaqədə olan dillərin müxtəlif sistemli olmasıdır. Bu dillər müxtəlif fonem tərkibli, müxtəlif intonasiya, qrammatik kateqoriyalı olmaları ilə bir-birindən fərqlənirlər. Bütün bu fərqlər interferensiyaya səbəb olan amillərdir.

Əcnəbi dil elementlərinin və ya struktur modellərinin ana dilə keçməsi diffuziya hadisəsi adlanır. Diffuziya hadisəsinin baş verməsi üçün ilkin şərait əlbəttə ki, ikidilli insanın bir dildən digər dilə keçməsidir. Diffuziya prosesinin özü iki mərhələyə bölünür: a) interferensiya; b) inteqrasiya.

Dildə epizodik olan, ancaq dil əlaqələri nəticəsində yaranan və yayılan hallar interferensiya sahəsinə aid edilir. Artıq innovasiya olmayan, yeni sistemdə ardıcıl olaraq işlənən hallar isə inteqrasiya mərhələsinə aid

¹ Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1990, с.198

edilir. İlk mərhələdə bilinqv tərəfindən linqvistik dəyişiklik normadan kənar çıxma kimi qəbul edilir və bu hal gələcəkdə normaya da çevrilə bilər (eyni zamanda çevrilməyə də bilər). Bu halda normadan kənar çıxma dildə nəzərə çarpmır və o artıq inteqrasiya mərhələsinə qədəm qoyur və dilin tərkib hissəsinə çevrilir. Buna misal olaraq müasir Azərbaycan dilində işlənən **məktəb, kitab, ailə, müəllim** və s. sözləri göstərmək olar. Belə ki, onların alınma olduğu ancaq bu sahənin mütəxəsisləri tərəfindən müəyyənləşdirilə bilər. Eyni sözləri fonetik, morfoloji və sintaktik dəyişikliklər haqqında da demək lazımdır. Məsələn, buna misal olaraq, Azərbaycan danışıq dilində işlənən bir çox rus sözlərini də göstərmək olar: **vabşə, plyaj, fortoçka, astanovka, şofer, butka, prosto, zakaz** və s. Bundan başqa, rus dilini zəif bilən azərbaycanlılar «**Мən səndən soruşuram**»ın təsiri ilə «**Я от тебя спрашиваю**» deyirlər. Yaxud, Azərbaycan dilini zəif bilən (yeni öyrənən) rusdilli «**утром**», «**вечером**», «**в прошлом году**» mənalarını, müvafiq olaraq, «**səhərdə**», «**axşamda**», «**keçən ildə**» kimi ifadə edir. Maraqlıdır ki, bu ancaq ikidillilərin nitqində baş vermir. Digər insanlar da bu formada danışmağa öyrəşiblər. Bu cür hallara eyni zamanda sintaktik səviyyədə də rast gəlinir. Məsələn, «**hansı ki**» birləşməli təyin budaq cümlələri Azərbaycan dili qrammatikası üçün xarakterik deyil. Lakin rus dilinin təsiri ilə bu cür cümlələr dilimizdə kifayət qədər çox yayılıb. Bəzən hətta qəzet səhifələrində, televiziya ekranlarında belə, bu cür cümlələrə rast gəlinir. Məsələn, «**O insanlar hansı ki, bu işləri görüblər, öz cəzasına çatacaqlar**» və s. Bu hallara daha çox tərcümə ədəbiyyatında rast gəlinir. Şübhəsiz bu cür ifadələrdə Azərbaycan dilinin qrammatik normalarından kənara çıxılması aydın sezilir.

Hər bir ikidillinin nitqində interferensiya hadisəsi qeyri-iradi baş verir və bundan sonra unudulur. Ancaq bu halın bir neçə şəxsin nitqində təkrarlanması nəticəsində bu hallardan bəziləri adıləşir, kollektivin digər üzvləri tərəfindən də işlədilir və onların dil sistemində möhkəmlənir. Bu halların sonrakı istifadəsi artıq ikidillikdən asılı olmur. İnterferensiyanın dildə möhkəmlənməsi üçün kollektivin bu hala münasibəti çox mühümdür.

Birinci fəslin dördüncü yarımbaşlığı «**İnterferensiyanın növləri. Fonetik interferensiya**» adlanır. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, ikidilliliyin bütün formalarında interferensiya hadisəsinə rast gəlinir, lakin interferensiyaya bir çox dilçilər məhz xarici dilin aksenti kimi yanaşmış və bu mənada interferensiyanın ancaq fonetikada olduğunu iddia etmişlər. Dünya dilləri içərisində hətta iki dil belə tapmaq olmaz ki, fonetik sistemləri tam

olaraq üst-üstə düşsün. Buna görə də əcnəbi dildə hər hansı bir sözü və ya ifadəni demək cəhdi artikulyasiyanın və intonasiya vərdişlərinin yenidən qurulmasını tələb edir. Lakin yeni dili öyrənən hər bir şəxs ilkin mərhələdə xarici dilin səslərini öz doğma dilinin «fonetik sistemi» prizmasından qəbul edir. Bu da öz növbəsində fonetik interferensiyanın yaranmasına münbit şərait yaradır.

Möhkəm eşitmə və ifadə etmə vərdişlərinə yiyələnən bilinçvin dilindəki səhvlərin səbəbləri qəbul etmə və ya artikulyasiya orqanlarından deyil, əksinə əlaqədə olan dillərin fonoloji sistemindən asılıdır. Başqa sözlə, səhvlər nitqdə yaranır, amma onun səbəbləri qarşılıqlı əlaqədə olan dillərin fonoloji sistemində əsaslanır və mənşəyinə görə bu səbəblər dil sistemi ilə bağlıdır. Dilin fonetik sistemi təkcə fonemlərdən ibarət deyil, fonetikada həm intonasiya, həm vurğu və həm də digər xüsusiyyətlər vardır. Sözsüz ki, birinci dilin bütün bu xüsusiyyətləri ikinci dilin öyrənilməsinin ilkin çağlarında ikinci dilə keçir.

Fonetik hadisələrin də dildə baş verməsində bilavasitə interferensiya hadisəsinin rolu vardır. Məsələn, Azərbaycan dilinin əlamətdar xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, söz daxilində saitlər, sözün əvvəli və sonunda isə samitlər yanaşı işlənmişdir. Buna görə də alınmalarda qoşa səslərin ardıcıl gəlməməsi üçün bu səslərin arasına başqa səs artırılır. Əlbəttə ki, bu da dildə interferensiyaya səbəb olur. Məsələn, **ailə-ayılə, aid-ayid, şair-şayir** və s. Bundan başqa Azərbaycan dilində **r** səsi ilə başlanan sözlər alınmalardır. Buna görə də, belə alınmalarda azərbaycanlılar tələffüzdə sözün əvvəlinə sait artırırlar. Məsələn, **rayon-irayon, razi-irazi, rus-urus, Rəvan-İrəvan** və s. Eyni hal sözün əvvəlində qoşa samitlər işlənəndə də baş verir. Məsələn, **stəkan-istəkan, ş kaf - iş kaf, stul-ustul** və s. Göründüyü kimi, belə hadisələrin çoxunda doğma dilin alınmaya təsiri açıq-aydın seçilir. Sözsüz ki, bu, digər dildə danışanda da özünü biruzə verir. Məsələn, rus dilini yeni öyrənənlər bu qaydalara uyğun olaraq **братъ** sözünü **birat** kimi tələffüz edirlər.

Əcnəbi dili yeni öyrənməyə başlayan şəxsə elə gəlir ki, xarici dilin bütün əsasını predmetlərin, anlayış və proseslərin başqa cür səslənməsi təşkil edir. Belə insanlar hər şeydən əvvəl nəyin necə deyilməsini öyrənməyə tələsirlər və səslənməyə o qədər də fikir vermirlər. Yeni dili mənimsəyərkən onlar öz doğma dillərinin artikulyasiya vərdişlərini istifadə etməkdə davam edirlər. Ancaq fərdin ikidillilik təcrübəsi artdıqca o daha çox dəqiqlik əldə edir və xarici dil axınını və onda olan ayrıca komponentləri dəqiq ayırmağa başlayır.

Bəzən elə hallar da olur ki, bunu ancaq psixoloji amillə izah etmək olar. Belə hal əksər vaxtlarda rus fonetik sistemində olmayan səslərin

tələffüzü zamanı azərbaycanlıların nitqində daha qabarıq şəkildə meydana çıxır. Məsələn, aşağıdakı sözlərə diqqət yetirək: **hərbi, hamam, hasar, həsrət, həkim, həndəsə, həyət, heyva** və s. Rus dilində təhsil almış və ya ana dili rus dili olan şəxslər bu sözləri aşağıdakı kimi tələffüz edir: **xərbi, xamam, xasar, xəsrət, xəkim, xəndəsə, xəyət, xeyva**. Çox maraqlı haldır ki, [x] səsi ilə başlanan sözləri isə demək olar ki, çox vaxt (adətən həmişə) rus dilinin fonetikasında olmamasına baxmayaraq [h] səsi ilə tələffüz edirlər. **Xoşbəxt-hoşbəxt, xalis-halis, xarici-harici, xəmir-həmir, xəbər-həbər, xəzər-həzər** və s. Bu vəziyyətin eyni tərəfini Azərbaycan dilində danışanda müşahidə edirik. Baxmayaraq ki, Azərbaycan dilinin fonetikasında [k] və [q] səsləri mövcuddur, ancaq danışan şəxsin tələffüzündə biz eyni ilə yuxarıda qeyd etdiyimiz vəziyyətin (rus dilinə aid) oxşarı ilə qarşılaşırıq. Bunun özünü də çox güman ki, psixoloji cəhətdən aydınlaşdırmaq lazımdır. Məsələn, **katorqa-qatorqa, okoska-aquşqa, kartoska-qartoska** və s.¹

Birinci fəslin beşinci yarımbaşlığı «**Qrammatik interferensiya**» adlanır. Dillər arasında müəyyən əlaqələr yarandıqda dilin digər səviyyələrində olduğu kimi, qrammatik səviyyədə də müəyyən normadan kənar çıxma halları baş verə bilər. Dilin bütün səviyyələrində olduğu kimi bu səviyyə də inkişafdan və dəyişikliklərdən kənar da deyil. Bizə elə gəlir ki, morfoloji sistem nə qədər möhkəm olsa belə, ikidilliliyin kütləvi və daimi xarakter aldığı vaxt qrammatik səviyyədə ikinci dilin təsiri ilə müəyyən dəyişikliklər baş verə bilər. Morfoloji səviyyədə şəkilçilərin bir dildən digərinə keçməsinə dair müəyyən faktlar mövcuddur. Azərbaycan dilindəki fars mənşəli sözlərin bir qismi bu dilə həmin mənşəli şəkilçilərlə birlikdə keçmişdir. Məsələn, **bisavad, qənddan, namərd, baməzə, həmkar, zərgər, bağban** və s. sözlərdəki **bi-, na-, ba-, həm-, -dan, -gər, -ban** ön və son şəkilçiləri buna nümunə ola bilər. Hətta, bu şəkilçilərin bəziləri doğma dilimizin öz sözlərinə də qoşularaq yeni sözlər yaradır. Məs., **nakişi, nadinc, antitürk** və s.

Azərbaycan dilinin təsiri ilə bir sıra dillərdə də müəyyən qrammatik formaların yaranması müşahidə olunur. Azərbaycan ərazisində olan yazısız dillərdə ən çox yayılan türkiyəmlərdən biri kimi göstərilən «-miş ilə feldən düzəldilən isim+doğma dilin köməkçi feli tipli birləşmələr» buna bariz nümunə ola bilər. Məsələn, saxur dilində **qiiy** «etmək», **ixay** «olmaq», **aqumış qiiy** «yada salmaq», **barışmış ixay**, «barışmaq», və s.

¹ Mehdiyev F.N. Azərbaycan və rus dillərində interferensiya hadisəsi // Azərbaycan-rus ikidilliliyi (elmi əsərlərin tematik məcmüəsi) Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1991, s.86-87

Ləzqi dilində: **avun** «etmək», **xun** «olmaq», **artmış avun** «artırmaq», **ezmiş xun** «əzilmək» və s. Udi dilində: **besun** «etmək», **baksun** «olmaq», **baqamış besun** «bəyənmək» **azarlamış baksun** «xəstələnmək». Xınalıq dilində: **kirval** «etmək» **kuval** «olmaq», **yapıştırmış kirval** «yapışdırmaq», **yaramış kurval** «edilmiş» və s. Buduq dilində: **yıxar** «etmək», **ixar** «olmaq», **işlənmiş yıxar** «işlədim» **işləmiş yıxari** «işləyir» və s. Talış dilində: **karde** «etmək», **be** «olmaq» **aldatmış karde** «aldatmaq» **azmış be** «azmaq» və s. Kürd dilində: **kırın** «etmək», **buyın** «olmaq», **kışxırmış kırın** «qışqırmaq», **yaşamış buyın** «yaşamaq» və s.¹

Grammatik səviyyədə interferensiyadan danışarkən əlbəttə ki, sintaktik səviyyədə də interferensiyaya diqqət yetirmək lazım gəlir. Dillərin sintaktik sistemi xarici təsirə daha gec məruz qalsa da bu səviyyədə də interferensiya hallarına rast gəlmək olur. Sintaksik səviyyədə interferensiya bir dildən digərinə cümlə quruluşunun, sintaktik qaydaların keçməsi misal ola bilər. Bəzən dillərin qarşılıqlı əlaqəsi zamanı cümlənin strukturu dəyişir, davamlı söz sırası pozulur. Azərbaycan dilinin rus dili ilə uzunmüddətli qarşılıqlı əlaqəsi zamanı bu dildən bizim dilə xas olmayan bəzi cümlə quruluşları da keçmişdir. Məsələn, **Damsır Bakı! və s.** Bundan əlavə Azərbaycanda yaşayan xalqların bir çoxunun dillərində cümlə quruluşu dəyişərək Azərbaycan dilinə uyğunlaşmışdır. Məsələn, talış dilində artıq cümlə quruluşu tamamilə Azərbaycan dilinə uyğun gəlir. **Mı bə Boku şedəm – Mən Bakıya gedirəm.** Bu cümlə əslində, **Mı şedəm bə Boku** olmalıdır. Yəni, talış dilində də, digər hind – Avropa dillərində olduğu kimi, əvvəllər mübtədə–xəbər–ikinci dərəcəli üzvlər cümlə konstruksiyası olmuşdur. Lakin uzunmüddətli qarşılıqlı əlaqələr nəticəsində indi bu dildə danışanların demək olar ki hamısı, qəzet və kitablarının isə böyük əksəriyyəti məhz türk dillərində olduğu kimi, mübtədə–ikinci dərəcəli üzvlər–xəbər konstruksiyasındadır. Bu sintaktik səviyyədə baş verən normadan kənar çıxma hallarına misal ola bilər.

Yuxarıda söylənilənlər onu göstərir ki, dillərin qarşılıqlı əlaqəsi zamanı qrammatik səviyyədə də bu və ya digər dildə müəyyən normadan kənar çıxma halları baş verir və bu hallara demək olar ki, bütün dillərdə rast gəlinir.

Birinci fəslin altıncı yarımbaşlığı «**Konvergeniya və divergeniya**» adlanır. Dillərarası əlaqələrdən danışarkən əlbəttə ki, konvergeniya və

¹ Асланов А.М. Взаимодействие азербайджанского языка с другими языками на территории Азербайджанской ССР: Дис.... докт. фил. наук. Баку, 1982, с.190

divergensiya problemlərindən də danışmaq lazım gəlir. Bu problemin tədqiqi dil təmasları nəzəriyyəsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bildiyimiz kimi, dünyanın etnik xəritəsi çox zəngindir və etnoslar minilliklər boyu bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmuşlar. Müxtəlif dövlətlərin, imperiyaların yaranması və dağılması proseslərinin də inkişafın əsas amillərindən biri olduğu heç kəsdə şübhə doğurmur. Bu mənada, dilləri bu əhatədən kənarında təsəvvür etmək mümkün deyil. Əksinə, çox vaxt dövlətlərin yaranması və dağılması prosesləri dil situasiyalarına təsir edən güclü amillərdəndir. Dillər siyasi, iqtisadi, mədəni və digər səbəblərdən bir-biriləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olaraq yaxınlaşa, ya da, bu proseslərin əksinə olaraq müxtəlif səbəblərdən uzaqlaşa bilərlər. Bu proseslər həm dillər, həm də dialektlər arasında baş verir. Dilçilik ədəbiyyatında birinci halda inteqrasiyadan, ikinci halda isə diferensasiyadan bəhs edilir. İnteqrasiya prosesləri dilçilikdə konverqensiya, diferensasiya prosesləri isə diverqensiya termini ilə də ifadə olunur. Konverqensiya və diverqensiya prosesləri tarixin ümumi axarında müxtəlif istiqamətlərdə və müxtəlif zamanlarda baş verir və bu proseslərin qabaqcadan planlaşdırılması və öyrənilməsi qeyri-mümkündür. Çünki bu proseslər bilavasitə cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi prosesləri əks etdirir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu müxtəlifliklər prinsipcə hər hansı bir dilin inkişafını tam olaraq əks etdirə bilmir. Diverqensiya anlayışı əsasən qohum dillərin və yaxud bir dilin müxtəlif dialektlərinin mərkəzdənqaçma prosesləri ilə izah edilir.

Amma dilləri diverqensiyaya aparan amillərlə yanaşı dillərin konverqensiyasını şərtləndirən amillər də fəaliyyət göstərir. Konverqensiya anlayışı mərkəzəqaçma proseslərinə aid edilir. Bu prosesləri şərtləndirən amillər müxtəlif dillərin və dialektlərin bir ərazidə birgəyaşamı ilə bağlıdır. Çox vaxt bu ərazi eyni bir dövlət quruluşuna aid olur, dillər və dialektlər arasında uzunmüddətli və intensiv əlaqələr qurulur. Konverqent proseslər həm qohum, həm də qohum olmayan dilləri, onların dialektlərini əhatə edə bilər. Onlar ya leksik alınmalarla məhdudlaşa, ya da daha geniş yayılaraq dil sisteminin struktur quruluşuna təsir edərək onun morfoloji, hətta sintaktik sistemlərini əhatə edə bilər.

Dissertasiyanın ikinci fəslə «**Dillərarası əlaqələrin dillərin inkişafında rolu**» adlanır. Bu fəsil beş yarımbaşlıqdan ibarətdir. İkinci fəslin birinci yarımbaşlığı «**Alınmalar**» adlanır. Alınmaların araşdırılması əlaqədə olan dillərlə yanaşı, həm də həmin dildə danışan xalqların dünya tarixində oynadığı rolu öyrənmək üçün mühüm materiallar verir.

Dillər arasındakı qarşılıqlı əlaqə zəmanə yaranan müəyyən dəyişikliklər tezliklə özünü leksikada göstərir. Buna görə də dilin lüğət tərkibi təsirin daha tez məruz qalan sahə sayılır. Eyni zamanda o da məlumdur ki, leksikanın bütün təbəqələri xarici təsirin eyni dərəcədə reaksiya vermir.

Bir çox dilçilər leksik alınmaları da interferensiya kimi təqdim edir və bu da öz növbəsində müəyyən anlaşılmaqla nəticələnir. Y.A. Jluktenkonun fikrincə, alınmalar leksik interferensiyanın ən çox yayılmış növlərindən biridir. «Alınma nəinki qəbul edilən dilin leksik-semantik sistemində müəyyən dəyişikliyə səbəb olur, həm də dilin digər səviyyələrində-fonetik və qrammatik səviyyələrində interferensiyanın yaranması üçün real əsas olur»¹. Bu fikirlə razılaşmaq çətindir. Düzdür, alınmalar müəyyən səslərin bir dildən digər dilə keçməsinə səbəb olur, bu da öz növbəsində fonetik səviyyədə alınmalar üçün əsas rol oynayır. Lakin fikrimizcə, alınma prosesini bütünlükdə interferensiya halı hesab etmək düzgün olmazdı. Çünki əgər alınma prosesi ilkin olaraq normadan kənar çıxmadırsa, sonradan bu proses başa çatdıqda alınmanın nəticəsi olaraq dildə yaranan yeni leksik vahid artıq həmin dilin normaları çərçivəsində fəaliyyət göstərir və nitqdə heç də normadan kənar çıxma kimi hiss edilmir. Yəni yaranan vahid artıq dilin normasına çevrilir.

Söz sadəcə başqa dildən götürülərək işlədilmir. Bu prosesin özü mexaniki deyil və kifayət qədər çətin keçir. Dil xarici elementlərə o qədər də yaxşı münasibət göstərmir. Alınma ilkin mərhələdə dildə müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır, keçdiyi dilin fonetik və qrammatik sistemində uyğunlaşır. Ancaq bu uyğunlaşma prosesindən sonra dil alınma sözü özünü külləşdirir və işlədə bilər.

Uzun müddətli əlaqə nəticəsində digər dildən müstəqil fonemlər də alınma bilər. Lakin alınma fonemlər ya müəyyən bir fonemin (dilə öz foneminin) allofonu olur, ya da bu fonem demək olar ki, bütün hallarda yad dildən alınmış sözlərdə işlənilir.

Bundan başqa, dilçilikdə morfoloji və sintaktik alınmalardan da danışılır. Alınmalar baxımından dilin qrammatik quruluşu çox mühafizəkdir. Burada alınmaların təsiri yox dərəcəsindədir. Morfologiyada alınmalar baş verdikdə bu morfoloji sistemin zənginləşməsinə deyil, sadələşməsinə səbəb olur. Belə hallarda, mənanın morfoloji üsulla ifadəsi leksik yaxud sintaktik üsulla əvəz edilir və bu da morfoloji kateqoriyaların tərkibinin xeyli kasıblaşmasına səbəb olur.

¹ Жлуктенко Ю.А. Лингвистические аспекты двуязычия. Киев: Выща школа, 1974. 176 с.

Ona görə də morfoloji alınmaların istisnalığı tezisi müasir dilçilikdə öz qüvvəsini saxlamaqdadır.

İkinci fəslin ikinci yarımbaşlığı «**Dillərin ittifaqı**» adlanır. Dil təmasları zamanı dillərin bir-birinə yaxınlaşaraq ümumi xüsusiyyətlər əldə etməsi də dilçilik elmi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

«Dillərin ittifaqı» termini N.S.Trubetskoya məxsusdur və bu nəzəriyyə Sandfeld-Trubetskoy nəzəriyyəsi adlanır. İlk dəfə N.S.Trubetskoy dil qruplarını: 1) dil ailələri və 2) dil ittifaqları kimi təsnif etməyi təklif edir. Dil ittifaqlarına tipik nümunə kimi, həm K.Sandfeld həm də N.S.Trubetskoy alban, bolqar, yunan və rumin dillərinin daxil olduğu Balkan dil ittifaqını göstərirler¹.

«Coğrafi cəhətdən qonşu olan əhəmiyyətli dərəcədə oxşar sintaktik, morfoloji, yaxud fonoloji struktura malik qohum olmayan (yaxud, yaxın qohum olmayan) dillər qrupu dillərin ittifaqı adlanır»².

Müasir tədqiqatlara görə, dil ittifaqı tipli dillərin inkişafı cənubi - şərqə Asiyanın, Afrikanın və Okeaniyanın bir sıra regionlarında da mövcuddur.

Azərbaycanda da dil ittifaqının olması barədə fikrə münasibət bildirilməlidir. Bu ərazidə də minilliklər boyu baş verən mürəkkəb tarixi proseslər dil ittifaqı hadisəsinin əlamətlərinin yaranmasına şərait yaratmışdır. A. Aslanov Azərbaycan ərazisində dil ittifaqının olmadığını qeyd edir. Lakin fikrimizcə, bu məsələ ilə bağlı xüsusi araşdırma aparmaq lazımdır. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan ərazisi əsrlər boyu beynəlxalq ticarət yollarının üzərində yerləşdiyindən və zəngin təbii sərvətlərə malik olduğundan daima qonşu xalqların və işğalçı dövlətlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Ona görə də Azərbaycan tarixində tez-tez böyük dövlətlərin hücumuna, ayrı-ayrı tayfaların, etnik qrupların bu ərazidə məskunlaşmasına və eləcə də müxtəlif imperiyaların köçürmə siyasətinə rast gəlinir. Nəticədə, yerli - aborigen (böyük ehtimalla türk mənşəli hesab olunan) əhali ilə başqa ərazilərdən gəlib məskunlaşmış, həmçinin köçürülmüş əhali qaynayıb-qarışaraq Azərbaycan xalqının dünya xalqları içərisində zəngin dilə, mədəniyyətə, dövlətçilik ənənəsinə malik bir xalq kimi formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Bu ərazidə yaşayan müxtəlif mənşəli əhəlinin dillərinin araşdırılması deməyə əsas verir iki, bu dillərdə bir sıra ümumi xüsusiyyətlər yaranmışdır. Bu, əsasən özünü leksik səviyyədə bürüzə versə də, digər səviyyələrdə də oxşar xüsusiyyətlərə rast gəlinir. Ən çox isə

¹ Нерознак В.П. Языковые союзы // Лингвистическая типология. М.: Наука, 1983, с. 195

² Рəcəбов Ə.Ə. Dilçilik tarixi. Bakı: Maarif, 1987, s. 418

Azərbaycanda yaşayan xalqların dillərində türkiyəli, iranizmə və ərəbizmə rast gəlinir. Məsələn, tat dilinin Lahic ləhcəsində 9 sait olduğu qeyd edilir: **a, ı, o, u, e, ə, i, ö, ü**.¹ Bu eyni ilə Azərbaycan dilində olduğu kimidir. Bu faktlar onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan ərazisində xalqların uzunmüddətli birgəyaşamı və qarşılıqlı təsiri dilin fonetikasından da yan keçməmiş və ikidillilər öz danışmalarını asanlaşdırmaqdan ötrü iki ayrı-ayrı dilin deyil, ancaq bir dilin artikulyasiya vərdişlərini əldə etməyə başlamışlar. Bunun nəticəsində, artıq qeyd etdiyimiz kimi, nisbətən çətin, tələffüzün ağırlaşmasına gətirib çıxaran səslər getdikcə daha asan səslərlə əvəzlənir. Məsələn, uzunmüddətli təsir nəticəsində udinlərdə **ə, ü, ö** saithlərinin tələffüz artikulyasiyasının yarandığı və bu səslərin udin dilinə keçdiyi qeyd edilir. Eyni zamanda Azərbaycan dilinin uzunmüddətli təsiri nəticəsində udin, kruz, budux, xınalıq dillərində, ləzgi dialektlərində, saxur, gürcü və digər dillərdə **аь, оь, уь** samitləri yaranmış², ləzgi ədəbi dilində və onun Dağıstandakı şivələrindən fərqli olaraq Quba rayon şivələrində isə saithlərin ön cərgə **ə, ö, ü** və arxa cərgə **o** sırası meydana gəlmiş, dilin özünəməxsus səciyyəli səslərindən bəziləri **еь, нь, дз** aradan çıxmışdır³.

Bundan başqa, Azərbaycan dilinin təsiri ilə bir çox dillərdə, məsələn, ləzgi və udin dillərində bu dillər üçün xarakterik olmayan ahəng qanunu kimi fonetik hadisə meydana gəlmişdir.

Daha maraqlı proseslərə isə, morfoloji səviyyədə rast gəlinir. Bir çox dilçilər tərəfindən hətta «toxunulmaz» sayılan və dilin ən mühafizəkar səviyyələrindən biri hesab edilən morfolojiya da uzunmüddətli qarşılıqlı əlaqədə dəyişikliklər meydana gəlmiş, bəzən mənşəyini dəqiqləşdirmək mümkün olmayan ümumi xüsusiyyətlər yaranmışdır. Azərbaycan ərazisində yaşayan xalqların dillərində ən geniş yayılan ümumi morfoloji əlamət **-miş** şəkilçisi ilə yaranan mürəkkəb fellərdir. Lakin morfoloji səviyyədə bundan əlavə də çoxlu uyğunluqlara rast gəlinir. Məsələn, **-çi** şəkilçisinə **udin (avçi, çöpçi)**, talış (**kəbobçi, həmomçi**), tat (**qələyçi, izumçi**), kürd (**kətançi, şoqolçi**), ləzgi (**kniçi, çamarçi**) dillərində rast gəlinir. Sifət düzəldən şəkilçilər və sifətin dərəcələri ilə bağlı da Azərbaycan ərazisində yaşayan xalqların dillərində kifayət qədər yaxınlaşma hiss olunur.

¹ Hüseynova G. Lahic tatlarının dili. Bakı: Nurlan, 2002, s. 15

² Гукасян В.Л. Взаимоотношения Азербайджанского и удинского языков. Дис.... докт. фил. наук, Баку: 1972, с.115-118

³ Qubatov Ə.B. Azərbaycan və Ləzgi dillərinin leksik əlaqələri (Quba rayonu şivələri əsasında) Fil. elm. nam.... dis. Bakı: 1973, s.142

Məsələn, tat dilində sifətin çoxaltma dərəcəsi **ən, lap** ədatlarının köməyi ilə yaranır. Məsələn, **ən xub** «ən yaxşı», **lap xınık** «lap soyuq» və s.¹

Talış dilində də sifətin üstünlük dərəcəsini yaradan sözlər Azərbaycan dilindən alınıb. Məsələn, **ən çok** «ən yaxşı», **lap bevəc** «lap pis» və s.

Sifətin müqayisə dərəcəsini əmələ gətirmək üçün Azərbaycan dilində **-tər, təhər** sözündən istifadə olunur. Məsələn, **ağtəhər, qırmızıtəhər** və s. Tat dilində **bujlətəhər-balacatəhər, isbitəhər-ağtəhər** və s. Talış dilində **sipitəhər-ağtəhər, siyotəhər-qaratəhər** və s. Udin dilində də **təhər / tər** işlənir.

Çoxaltma dərəcəsi 2 yolla yaranır; analitik və sintaktik yolla.

Analitik yolla sifətin çoxaltma dərəcəsini yaratmaq üçün adi dərəcədə olan sifətlərin ilk hecalarına Azərbaycan dilində olduğu kimi «p» və «m» səsləri əlavə olunur. Məsələn, tat dilində **çimçor-gömgöy, zipzərd-sapsarı, sipsiyəh-qapqara**, və s. Udin dilində **mapmaçi-ağappaq, kğarkğari-qupquru** və s.

Sifətin çoxaltma dərəcəsi eyni zamanda sintaktik yolla da yaradılır. Bunun üçün **ən, lap** ədatlarından istifadə olunur. Məsələn, **ən xub-ən yaxşı, lap xınık-lap soyuq**. Talış dilində **lap yol-lap böyük, ən qədə-ən kiçik** və s.

Say. Bildiyimiz kimi, saylar da kənar təsirə çox az məruz qalır və mühafizəçilik saxlayır. Azərbaycanda yaşayan xalqların dillərinin araşdırılması bu sahədə də kifayət qədər yaxınlaşmanın olduğunu göstərir. Məsələn, tat dilinin cənub dialektlərində Azərbaycan dilinin təsiri ilə 11-dən 19-a qədər olan sıra saylarında İran dillərindən fərqli xüsusiyyətlər yaranıb. Məsələn, **dähyek-on bir, dähdu-on iki** və s. Talış dilində də belə saylar iki cür yaranır: **yonzə-on bir, donzə-on iki, davə i-on bir, davə dı-on iki** kimi işlənir. Göründüyü kimi, İran dillərinin sıra saylarında təklik əvvəl, onluq isə sonra gəlir. Türk dillərində isə bu əksinədir. Məhz Azərbaycan dili ilə uzunmüddətli qarşılıqlı əlaqə nəticəsində Azərbaycan ərazisində yaşayan xalqların dillərində sayların sırası dəyişmişdir. Sıra sayı düzəldən **-inci**⁴ şəkilçisi də demək olar ki, bütün dillərdə işlənir. Məsələn, talış dilində **iminci-birinci, dıminci-ikinci** və s., udin dilində **saumçi-birinci, xıbumçi-ikinci** və s.

Əvəzlik, zərf, və köməkçi nitq hissələrində də kifayət qədər üst-üstə düşən sözlər vardır.

Bundan əlavə, sintaktik səviyyədə də müəyyən yaxınlaşma hiss olunur. Məsələn, Azərbaycan dilinin təsiri ilə sifətin cümlədə yeri dəyişir. Məlum olduğu kimi, İran dillərində sifət təyin etdiyi sözdən sonra gəlir. Lakin,

¹ Hüseynova G. Lahic tatlarının dili. Bakı: Nurlan, 2002, s.81

tat dilində sifətlər təyin etdiyi sözdən əvvəl gəlir. Məsələn, **isbinə pur-ağ ağac, ruliya pənir-üzlü pendir** və s. Talış dilində də bu belədir. Məsələn, **çökə ruj-yaxşı gün, yolə do-böyük ağac** və s. Dil ittifaqının əsas xüsusiyyətlərindən biri mürəkkəb cümlə problemidir. Mürəkkəb cümlə dilin inkişafının son mərhələlərindən biri olduğu üçün bu sahədə ümumi xüsusiyyətlərə daha çox rast gəlinir. Mürəkkəb cümlənin hər iki növü bu dillərdə təxminən uyğun gəlir. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin güclü təsiri xüsusi ilə nəzərə çarpır. Zənnimizcə, Azərbaycan ərazisində ayrıca dil ittifaqından danışılmasa da, burada təzahür edən ümumi cəhətlər bu ərazidə konvergent münasibətlərin ciddi inkişafından xəbər verir. Bu həm də getdikcə ikidilli insanların daha çox monolinqvizmə keçidi ilə əlaqədardır.

İkinci fəslin üçüncü yarımbaşlığı «**Qarışıq dillər: picin və kreol dillər**» adlanır. Dillər arasında qarşılıqlı əlaqələrin ən son və ən mürəkkəb mərhələsi picinləşmə və kreollaşma prosesidir. Əgər dillərin qarşılıqlı əlaqəsindən danışarkən biz alınmaları qarşılıqlı əlaqə prosesinin ən sadə vəziyyəti sayırıqsa, picinləşmə və kreollaşma bu kontekstdə ən çətin prosesdir. Picinlərin nə olduğunu və onun hansı şəraitdə yarandığını müəyyənləşdirməyə çalışaq.

Dillərin qarşılıqlı təsirinin nəticəsi iki şəkildə təzahür edir: a) sözün ən geniş, ümumi mənasında alınmalar (leksik, fonetik və qrammatik ünsürlərin alınması) və b) bütövlükdə dilin dəyişməsi.¹ Dillərin dəyişməsi prosesi də özünü 2 formada göstərir: I. Qarşılıqlı əlaqədə olan dillərdən biri tamamilə dil assimilyasiyasına uğrayır. II. İkinci dil natamam mənimsənilir - bunun nəticəsində «picin» və kreollaşmış dillər yaranır. «Picin» dillərin yaranması təmasda olan xalqların qeyri-bərabər sosial və iqtisadi münasibətlərinin nəticəsidir: bütün hallarda yerlilərin və avropalıların təmasında müxtəlif Avropa dillərindən alınmış sözlərin toplusundan ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilir.

Picinlər bir qayda olaraq müstəmləkəçilik dövrlərində müstəmləkəçi gəlmələrlə, yerli aborigen xalqların qarşılıqlı əlaqəsi zamanı formalaşan qarışıq dillərdir. Picin heç bir tərəf üçün doğma dil deyil, lakin millətlərarası ünsiyyət yaratmaq üçün bir vasitədir. Özünün formalaşmasının ilkin mərhələsində picin çox sadə qrammatikaya və çox azsaylı leksik ehtiyata malik olur. Həm də ancaq kifayət qədər məhdud dairədə: ticarət və xüsusi fiziki işlər tələb etməyən sahələrdə işlədilir. Picinin leksikası, bir qayda olaraq, 90%-dən yuxarı gəlmə

¹ Rəcəbov Ə.Ə. Dil, şüur, cəmiyyət, tarix. Bakı: Azər nəşr, 1993, s.133

müstəmləkəçilərin dil bazası əsasında formalaşır. Başqa cür ola da bilməz. Belə ki, picinin yaranması bir tərəfdən yerli aborijenlərin gəlmələrlə onların öz dilində anlaşmaq, digər tərəfdən gəlmələrin yerli əhalinin dilini öyrənmək istəməməsi ilə izah edilir. Picinlərin fonetikasi isə, əksinə, yerli aborijen əhalinin dilinə uyğunlaşır. Gəlmə əhalinin sözlərini tələffüz edərkən yerli əhali eyni zamanda öz səs artikulyasiyasını istifadə edir və ona çətin olan səs və səs ardıcılıqlarından yan keçir. Picinlərin qrammatikası həmişə son dərəcədə analitiktir. Sözdəyişmə tam və ya demək olar ki, tamamilə istisna olunur. Qrammatik mənənin əsas ötürücüsü söz sırasıdır. Sözyaratmanın əsas vasitəsi mürəkkəb sözlərdir.

İngilis, fransız və portuqal dilləri əsasında yaranan ilkin picinlər XV-XVII əsrlərdə Afrikanın qərbində yaranan ilkin qul sahibi faktoriyalarının yaranması ilə meydana gəlmişdir. Avropa ölkələrinin sonrakı müstəmləkəçilik siyasəti nəticəsində picinlərin formalaşması Okeaniya adalarına və Latın Amerikasına yayıldı. Ümumiyyətlə, dünyada əlliyyə yaxın müxtəlif picinlər qeydə alınmışdır.

Picinlər dilin inkişafının təbii nəticəsi deyil, əksinə daimi və kütləvi etnik dil təmasları nəticəsində yaranan dil formasıdır. Bu mənada picin genetik deyil, areal-tipoloji kateqoriyadır. Picin müəyyən ərazidə, bəzən isə kifayət qədər geniş ərazilərdə **lingva franka** və ya bəzən **koyne** kimi fəaliyyət göstərir. Müəyyən hallarda picin rəsmi dil statusu ala bilər (neomelanezin dili və ya tok-pisin kimi, panua-Yeni Qvineada olduğu kimi), lakin bu vaxt inkişaf kreollaşma yolu ilə gedir. Struktur münasibətlərdə picinin formalaşma prosesi **picinləşmə** adlanır. Picinləşmə prosesi dilə müxtəlif cəhətdən təsir edə bilər. Bununla bağlı olaraq picin və dilin picinləşmiş forması fərqləndirilir. Dilin picinləşmiş forması mənbə dildən ayrılmır və müstəqil dilə çevrilmir. Onların picin dillərdə olduğu kimi xüsusi struktur qanunauyğunluqları olmur. Picinləşmə hər şeydən əvvəl mənbə dilin çətin qrammatik modellərinin dağılmasında və sadələşməsində, analitizmin inkişafında özünü göstərir.

Picinin kreol dilə çevrilməsi prosesi kreollaşma prosesi adlanır. Kreol dil artıq sonrakı nəsil üçün doğma dil sayılır. Kreollaşma genişlənən picinin onun doğmalaşması nəticəsində gələcəkdə strukturun möhkəmlənməsi və funksiyanın genişlənməsi ilə davam edən prosesdir. Həm funksional, həm də struktur nöqtəyi nəzərdən müxtəlif kreol dillər bir-birindən kifayət qədər fərqlənə bilərlər. Ümumilikdə, onların quruluşu aqqlütinativliyə doğru gedir. Bu dillərin ayrıca elementləri isə mənbə dillərin uyğun xüsusiyyətləri ilə üst-üstə düşür. Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, nə picinlər, nə də kreollar ancaq onlara aid olan və digər dillərdə rast gəlinməyən heç bir xüsusiyyətə malik deyillər.

Dünyada 7 milyondan artıq insan kreol dillərdə danışır. Bu dillərdə danışan insanların bir qismi çox xırda qruplar olduğundan demək olar ki, onların bir çoxu tədqiq edilməyib. Bu dilləri qruplaşdırsaq, əsasən, bir neçə qrup ayrılır: ingilis kreolları, portuqal kreolları və fransız kreolları.

İkinci fəslin dördüncü yarımbaşlığı «**Dillərin qarışması: substrat, superstrat, adstrat hadisələri**» adlanır.

Dillərin səthi təmasında dillərin bir birinə təsiri zəif olur, bir dil digərinin daxili strukturuna təsir etmir, onda əhəmiyyətli dəyişikliklər yaratmır, qarşılıqlı təsir təkcə alınmalarla kifayətlənir. Lakin dillərin tarixində ehtə hallar da məlumdur ki, uzun müddətli təmas nəticəsində dillərdən biri öz müstəqilliyini itirir, digəri isə saxlayır. Öz müstəqilliyini qoruyan dil ona qarışan dilin bir sıra xüsusiyyətlərini mənimsəyir. Dillərin daxili strukturunun dəyişməsində öz əksini tapan bu proses dilçilik ədəbiyyatında çarpazlaşma adlandırılır. Alınan nəticəyə görə, çarpazlaşmanın üç növü məlumdur: substrat, superstrat və adstrat.¹

Substrat - (latın dilində sub - alt və stratum - qat, təbəqə) dil sisteminin həmin dilin inkişaf qanunlarından deyil, həmin linqvocoğrafi ərazidə əvvəllər mövcud olmuş dilə aid cizgilər toplusudur. Alınmalardan fərqli olaraq substrat ikidillilik mərhələsindən sonra, gəlmələr tərəfindən yerli əhalinin geniş assimilyasiyasını və etnik qarışmasını şərtləndirir. Əvvəllər həmin ərazidə mövcud olmuş sonradan gəlmə dil tərəfindən məğlub edilmiş və ona qarışaraq onda müəyyən iz buraxmış yerli dilə substrat deyilir. Dil substratının daşıyıcısı olan xalq yad dili mənimsəyərək, o dilə öz dil vərdişlərini gətirir. Bu məsələ ilə bir sıra dilçilərin məşğul olduqlarına baxmayaraq, indinin özündə də bu məsələ tam olaraq aydınlaşdırılmayıb. B.A.Serebrennikov bu məsələnin dilçilikdə tam aydınlığı ilə müəyyənləşmədiyini qeyd edirdi. Onun fikrincə, əslində həm substrat, həm də superstrat dil təmaslarının müxtəlif formalarıdır və bu problemin öyrənilməsi üçün məhz dil təmasları problemini araşdırmaq lazımdır.²

Substrat tam olaraq dilçilik anlayışı deyil. O həm də tarixi və etnik proseslə bağlıdır. Substratla alınma arasında da dilçilik ədəbiyyatında tam bir sərhəd müəyyənləşdirilməyib. Çünki hər iki anlayışda oxşar cəhətlər çoxdur. Həm alınma, həm də substrat bir sistemdən digərinə keçən

¹ Rəcəbli Ə.Ə. Nəzəri dilçilik. Bakı: Nurlan, 2003, s.489

² Серебренников Б.А. Об относительной самостоятельности развития системы языка. М.: Наука, 1968. с.36

elementlərdən ibarətdir. Amma substrat alınmadan fərqli olaraq dilin daha dərin kökləri ilə bağlıdır.

Azərbaycan dilində də substrat izləri vardır. Lakin substratın müəyyənləşdirilməsi olduqca çətin məsələdir. Bir çox dilçilər buna toxunsalar da, bir çox məsələlər hələ də tam həllini tapmamış qalır. Azərbaycan dilində daha çox İran və alban substratından danışılır. Substrat məsələsi çox mübahisəlidir və bu məsələ xalqın tarixi və etnogenezi ilə sıx bağlıdır. Substratın tam əksinə olan hadisə superstrat adlanır. Belə ki, substrat məğlub olan yerli dildir, superstrat yad ərazidə məğlub olan gəlmə dildir. Başqa sözlə, gəlmə dilin yerli dildə izlərinə superstrat deyilir. Superstrat da substrat kimi ilk olaraq fonetikada və qrammatikada özünü göstərir. Leksikada superstrata az rast gəlinir və onu alınmalardan fərqləndirmək çox çətinidir.

Superstrat rolunda çıxış edən dil yalnız yeni gəlmiş yad mühitdə məğlub olur, öz doğma mühitində isə varlığını saxlayır. Məsələn, Azərbaycan dilində ərəb və fars superstratlarının güclü leksik izləri qalmışdır. Bura eyni zamanda, dilimizdə olan qıpçaq, monqol elementlərini də əlavə etmək olar. Çünki bu dillərdən də oğuz dillərində çoxlu elementlər qalmışdır. Zənnimizcə, qohum olmasına baxmayaraq, bunların da superstrat kimi öyrənilməsi məqsədəuyğundur.

Dillərin çarpazlaşmasında adstrat hadisəsi substrat və superstrat hadisələrinə nisbətən daha az əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də dilçilik ədəbiyyatında bu anlayışa daha az şərh verilmişdir. «Adstrat - (latın dilində ad -yanında və stratum - qat, lay) - xalqların uzunmüddətli birgə yaşanı və əlaqələri nəticəsində bir dilin digərinə təsirinin nəticəsi kimi izah edilən dil sistemi cizgilərinin mahiyyətidir»¹. Substrat və superstratdan fərqli olaraq adstrat dillərin qarşılıqlı əlaqəsinin neytral növünü göstərir. Bu növdə bir dil tərəfindən digər dilin assimilyasiyaya uğraması və bir dilin digərinə ərimesi prosesləri baş vermir.

Bununla belə, dillərin inkişafını və dillərarası əlaqələrin tədqiqində həm substrat, həm superstrat, həm də adstrat hadisələrinin xüsusi əhəmiyyəti danılmazdır.

İkinci fəslin beşinci yarımbaşlığı «**Kodların dəyişdirilməsi: Bilinqvizm və diqlossiya**» adlanır.

Müasir dilçilikdə bilinqvizm və diqlossiya problemləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu proses dillərarası əlaqələrin xüsusi formasıdır. Kodların dəyişdirilməsi dil əlaqələrinin digər növlərinə nisbətən daha

¹ Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1990, с.19

çətin problemdir. Bu artıq fərdin iki dili ayrı ayrılıqda beynində daşmasıdır. İnterferensiya qarşılıqlı əlaqələrin ilkin prosesidir və bu vaxt ikinci dili yenidən öyrənməyə başlayan fərd yeni dil kodunu hələ dərk etmir və bunun nəticəsində onun nitqində müəyyən normadan kənar çıxma halları baş verir. Kodların dəyişdirilməsi zamanı isə bu proses, yeni ikinci dilin öyrənilməsi prosesi artıq başa çatır. Bu zaman fərd sərbəst şəkildə hər iki dildə danışır və onun nitqində interferensiya hallarına çox az rast gəlinir. Qloballaşan müasir dünyada bilinçsizlik-ikidillilik adı hal alsada, onun öyrənilməsi prosesi dilçilikdə hələ də ciddi problemlər yaradır. Çünki bilinçsizlik çox vaxt fərdi xarakter daşıyır və bəzən bütöv bir toplumu, cəmiyyəti, müəyyən bir ərazini əhatə edir. Bu mənada kodların dəyişdirilməsi prosesini öyrənmək üçün həm sosioloji, həm psixoloji, həm də linqvistik metodlardan istifadə etmək lazım gəlir.

Hər bir bilinçsizlik gündə bir neçə dəfə dilini «dəyişməli» olur, çünki şəraitdən asılı olaraq bilinçsizlik bir dildən digərinə keçmək məcburiyyətində qalır. Məhz bu halda dil kodlarının dəyişməsi halı baş verir. Bəzi dilçilərə görə, bilinçsizlik iki dildən birində daha çox danışarsa, bu onun ana dili hesab olunmalıdır. Əslində isə hər hansı bir dildə çox danışmaq və ya ona yaxşı bilmək hələ o dilin ana dili olduğuna dəlalət etmir. Bu individin sosial şəraitindən daha çox asılıdır. Məsələn, əgər fərd mühacirdirsə, və ya yerli azsaylı xalqa mənsubdursa, o məktəbdə və digər ictimai yerlərdə doğma dili ancaq məişət səviyyəsində öyrənsə bu dildə aydın danışa bilməyəcək. Beləliklə, onun üçün birinci dil əlbəttə ki, onun doğma olmayan dili olacaq.

Butün bunlarla yanaşı, diqlossiya anlayışının da dilçilikdə daşdığı mənanı izah etmək lazım gəlir. İlk dəfə bu termin N. Fərqişson tərəfindən izah edilmişdir. O, bu terminlə eyni dilin müxtəlif formalarını bilən adamı nəzərdə tutmuşdur. Maraqlı cəhətlərdən biri də budur ki, bilinçsizlikdən fərqli olaraq diqlossiya həтта sosial ierarxiyanın yüksək pilləsində də tam olaraq itmir, sadəcə onun formaları dəyişir¹.

Bilinçsizliklə yanaşı dilçilik nöqtəyi-nəzərindən diqlossiya probleminin də əhəmiyyəti böyükdür. Nəzərə almaq lazımdır ki, bilinçsizliklə müqayisədə daha asan hadisə olan diqlossiyaya dilçilik ədəbiyyatında daha az yer ayrılıb. Diqlossiya fərdin bir dilin müxtəlif alt sistemlərini bilməsidir. Diqlossiya da bilinçsizlik kimi mürəkkəb hadisədir. Burada da sosioloji, psixoloji və linqvistik amillər üst-üstə düşür və bütün bunlar bir dil hadisəsini yaradır. Kodların dəyişdirilməsi prosesi dil əlaqələri

¹ Швейцер А.О. Никольский Л.Б. Введение в социоллингвистику. М.: Высш. школа, 1978, с.120

nəzəriyyəsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki artıq qeyd etdiyimiz kimi, dil normasından kənara çıxma halları da (interferensiya) məhz bu prosesin məntiqi nəticəsidir. Yəni individ tam bilinçvə çevrilənə qədər bu proses davam edir.

NƏTİCƏ

Tədqiqat zamanı aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1. Dillərin inkişafında iki əsas amil mövcuddur dildaxili və dilxarici amillər. Dillərarası əlaqələr və onların nəticələri dilin inkişafının xarici amillərini təşkil edir.

2. Dillər arasında baş verən bütün mövcud əlaqələrin «dillərarası əlaqələr» termini ilə ifadəsi daha münasibdir. Çünki bu termin dil əlaqələrini bütövlükdə ifadə edə bilir.

3. Dillərarası əlaqələr dedikdə həm eyni sistemli, həm də müxtəlif sistemli dillər arasında baş verən bütün mövcud əlaqələr və onların nəticələri nəzərdə tutulmalıdır.

4. Dillərarası əlaqələrin ilkin forması olan interferensiya fərdin yeni bir dillə tanışlığı zamanı onun nitqində baş verən normadan kənaraçıxma – aksent kimi təzahür edir. İnterferensiya daha çox fonetikada təzahür etsə də, qrammatikanın digər səviyyələrində də bu hadisəyə rast gəlinir.

5. Dillər arasındakı əlaqələr uzun müddət davam etdikdə dil normasından kənaraçıxma hadisələrinin bəziləri normaya çevrilir və dildə vətəndaşlıq hüququ qazanır. Məhz bu zaman dildə olan yad elementlərə alınma deyilir. Alınmalar interferensiyadan fərqli olaraq daha çox leksikada özünü göstərir. Uzunmüddətli və daimi qarşılıqlı əlaqələr zamanı dilin daha möhkəm sayılan fonetik və morfoloji səviyyələrində də alınmalara rast gəlinir.

6. Müxtəlif sistemli dillərin uzunmüddətli qarşılıqlı əlaqəsi zamanı bu dillərin hər birində müəyyən oxşar əlamətlər meydana gəlir və, bəzən bu xüsusiyyətlərin hansı dillə aid olduğunu müəyyənləşdirmək olduqca çətin olur və yaxud ümumiyyətlə mümkün olmur. Bu vəziyyət dil ittifaqı kimi qəbul edilməlidir.

7. Dillərin ittifaqı konvergent münasibətlərin nəticəsidir. Dildə konvergent münasibətlərlə yanaşı divergent münasibətlər də baş verir. Dillər qarşılıqlı əlaqədə olarkən ümumi xüsusiyyətlər əldə etdiyi kimi, buna əks olan proseslər də baş verir. Belə ki, dillər inkişaf etdikcə əvvəlki qohum dillərdən getdikcə daha çox ayrılır. Bu da divergent münasibətlərin nəticəsidir. Azərbaycanda dil ittifaqı olmasa da konvergent münasibətlər geniş inkişaf etmişdir.

8. Dillərin qarşılıqlı təsirinin nəticəsi geniş mənada iki şəkildə təzahür edir: a) sözün geniş mənasında alınmalar və b) bütövlükdə dilin dəyişməsi. Dillərin dəyişməsi prosesi də özünü iki halda göstərir: I. Təmasda olan dilləri təmsil edən etnik qruplardan biri tam assimilyasiyaya uğrayaraq öz dilini itirir və bu zaman ikinci dildə müəyyən izlər saxlayır; II. Dil tam mənimsənilmir və nəticədə qarışıq dillər – kreol və picinlər yaranır. Picin leksikasının 90% -dən çoxunu alınma sözlər təşkil etsə də, qrammatik quruluş yerli xalqa məxsus olur. Picinlərin əsasında kreol dillər yaranır. Picinlərin kreollara çevrilməsi prosesi kreollaşma adlanır.

9. Dillərarası əlaqələrin son nəticələrindən biri də kodların dəyişdirilməsidir. Kodların dəyişdirilməsi iki formada təzahür edir: Bilinqvizm və diqlossiya. Bilinqvizm iki müxtəlif dili eyni zamanda mənimsəməkdirsə, diqlossiya bir dilin iki dialektinin daşıyıcısı olmaqdır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Dillərarası əlaqələrin yaranma səbəblərinə dair / Tədqiqlər. Bakı: Nurlan, 2004, №1, s.27-39

2. Dillərarası əlaqələr probleminin tədqiq tarixi / Elmi axtarışlar (filologiya, tarix, incəsənət). XIV toplu Bakı: Səda, 2005, s.114-124

3. Dillərarası əlaqələr zamanı dildə yaranan müxtəlif kənarçıxmalar və interferensiya hadisəsi / Dilçilik məsələləri. Bakı: Nurlan, 2005, №3, s.220-230

4. Konvergeniya və divergeniya / Elmi axtarışlar (filologiya, tarix, incəsənət). XV toplu. Bakı: Səda, 2005, s. 314-320

5. Kodların dəyişdirilməsi və onların dillərarası əlaqələrin inkişafında rolu // Tədqiqlər. Bakı: Nurlan, 2007, №1, s.81-86

6. Dillərarası əlaqələr zamanı dilin qrammatik səviyyəsində baş verən normadan kənarçıxmalar və interferensiya hadisəsi / Tədqiqlər. Bakı: Nurlan, 2007, №2, s.90-98

7. Fonetik interferensiya / Bakı Universiteti. Dil və ədəbiyyat. Bakı: BDU-nun nəşri, 2007, № 6(60), s.60-62

Гейдаров Р.А.

Межъязыковые отношения и задача развития языка

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа посвящена формам межъязыковых отношений и их роли в развитии языков. В работе впервые в азербайджанском языкознании исследуются роль языковых взаимоотношений в развитии языков, процессы, происходящие в различных языках под влиянием указанных взаимоотношений, и их результаты.

В последние годы в современной лингвистической теории проблема языковых контактов исследуется как отдельное лингвистическое направление. И до сих пор по этой проблеме продолжает оставаться целый ряд спорных и нерешенных вопросов. Поэтому настоящая исследовательская работа приобретает особую актуальность.

Диссертационная работа состоит из введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы.

Во «Введении» обосновываются актуальность темы, ее научная новизна, теоретическая и практическая значимость, даются сведения о цели и задачах, объекте, источниках и методах исследования, об апробации и структуре работы.

В первой главе - «Причины зарождения межъязыковых отношений и их виды» рассматриваются история исследования проблемы межъязыковых отношений, принципы складывания межъязыковых отношений, процессы интерференции и различных языковых отклонений, возникающие в языках. Исследуются также разновидности интерференции, процессы коинвергенции и дивергенции.

Вторая глава посвящена роли межъязыковых отношений в развитии языков. В данной главе рассматриваются процессы возникновения заимствований, языковых союзов, а также смешанных языков, в частности, пиджчинского и креольского. Последуются интересные явления области смешения языков и переключения кодов, билингвизма и диглоссии.

В «Заключении» обобщаются основные положения и выводы исследования.

Haydarov R.A.

SUMMARY

Language relations and task of language development

The Dissertation work is devoted to the forms of interlanguage relations and their role in the development of languages. For the first time in the Azerbaijan linguistics the role of interlanguage relations in the development of languages, the processes going in various languages under the influence of specified mutual relations and their results are investigated in this research.

Recent years, problems on language communication are investigated as a separate linguistic trend in modern theory of the linguistics. Though there are many moot points in this theory. From this point view, this thesis has very important sense.

This thesis consists of introduction, two chapters, conclusion and literature.

Traditionally, actuality of the theme, scientific novelty, theoretical and practical significance of the investigation are settled down; the aim, problems, object, origin and method of investigation are defined in the introduction.

In the first chapter, named "The reasons of creation of interlanguage relations and their types", investigation history of problems on interlanguage relations, the reasons of creation of interlanguage relations, interference process and different kind of declines in languages are examined.

The second chapter is devoted to the role of interlanguage relations in development of languages. In this chapter, process of owning, language unions, mixture of languages such as Pidgin and Creole languages are considered. Facts in the mixture of the languages are given and codes arisen during bilingualism and diglossia are defined.

The main situations and views on investigation are generalized in the conclusion.

Sifariş № 25; tiraj 100
«MBM» mətbəəsində
çap olunmuşdur

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА ИНСТИТУТ
ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. ИАСИМИ**

На правах рукописи

РАСИМ АРИФ оглы ГЕЙДАРОВ

Межъязыковые отношения и задачи развития языка

10.02.19-Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени кандидата
филологических наук

Б А К У - 2008